

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ СТИЛДИК КОННОТАЦИЯ**СТИЛИСТИЧЕСКАЯ КОННОТАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ****STYLISTIC CONNOTATION IN A LITERARY TEXT**

Аннотация. Макалада көркөм тексттин жанрдык, структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү ачып берилет жана коннотация, анын ичинде стилдик коннотация түшүнүктөрү чечмеленет. Аталган түшүнүктөр жана теориялык жоболор поэтикалык тексттер менен иллюстрацияланат.

Аннотация. В статье раскрываются жанровые, структурные и семантические особенности художественного текста и определяется понятие коннотации, в частности, стилистической коннотации. Указанные понятия и теоретические положения проиллюстрированы поэтических текстами.

Annotation. The article discloses the genre, structural and semantic features of a literary text and defines the concept of connotation, in particular, stylistic connotation. These concepts and theoretical provisions are illustrated by poetic texts.

Түйүндүү сөздөр: көркөм стилдеги текст, контекст, коннотация, стилдик коннотация.

Ключевые слова: текст художественного стиля, контекст, коннотация, стилистическая коннотация.

Key words: literary style text, context, connotation, stylistic connotation.

Көркөм стилдеги текст – кайталагыс, уникалдуу, улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө негиз болгон жагдайларга бай өзгөчө текст. Анткени, анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун өтө бай тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктү түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары бар.

Көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык, прагматикалык табияты боюнча жана текст катары уюшулушу, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык түзүлүшү боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланат. Анткени, көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адамдарга көркөм-эстетикалык ырахат тартуулоо кызматын аткарат. Анда образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп, эстетикалык,

поэтикалык мыйзам ченемине ылайык маалымат туюндурулат. Көркөм адабият турмуш чындыгын, адамды, адам турмушун, анын сезимдерин, рухий дараметин, адамдын ички жан дүйнөсүн ар тараптан көркөм иликтөө максатын көздөйт. Башкача айтканда, көркөм адабиятта адамды, анын бүтүндөй табият-сырын, мүмкүнчүлүктөрүн көркөм таанып-билүү негизги маселе болуп саналат. Көркөм адабият негизинен чындыкты көркөм сүрөттөп, адамга рухий-эстетикалык ырахат берүүнү, жаркын идеяларга чакырууну, өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоону көздөйт. Көркөм чыгармалардын көркөмдүк кудуретин арттырып, ажарын чыгарып турган негизги касиет – тилдик каражаттарды, образдуу-боёкчолуу сөздөрдү орду менен пайдалана билүү. Чыгарманын көркөмдүгүн арттыруу максатында сөз чеберлери ар түрдүү ыкманы колдонот. Айталы, мында активдүү жана пассивдүү лексика, лингво адабияттык каражаттар (троптун түрлөрү, гипербола, эпитет, аллегория, салыштыруу ж.б.), фразеологизмдер жана афоризмдер жана башкалар кеңири колдонулат. Мындан тышкары, акын же жазуучунун чеберчилигине карай көптөгөн атайын көркөм каражаттар, сөздөрдүн ар кандай маанилери, синонимдер да пайдаланылат. Көркөм текстте сөздөрдүн контексттик, коннотациялык маанилери көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, көркөм маалыматты ар тараптуу, элестүү, образдуу туюндурууга көмөкчү болушат. Сөздөрдүн коннотациялык маанилери адамдын акылына гана эмес, сезимине да таасир этип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат. Сөздөрдүн көп түрдүү, көп кырдуу коннотациялык маанини туюндурушу көркөм стилдеги текстте контексттик, фондук, тезаурустук маалыматтардын коштоосунда глобалдуу мазмундук уюшууну жаратат. Ошондой эле мындай кошумча маанилер, коннотациялык көп кырдуу көрүнүштөр, кубулуштар көркөм тексттин эстетикалуулугун арттырып, акыл-сезимге жылуу маанай тартуулап, эмоцияны козгоп, адамдын ички дүйнөсүн чаргыта алат. Көркөм текст тилдик эмес контекст аркылуу толук мааниге, толук кандуу мүнөзгө ээ болот да, контекст менен көркүнө келет, бүтүндөй ажары ачылат. Ошондо ал адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу мүмкүнчүлүккө, дарамет-күчкө ээ болот. Көркөм стилдеги текст өзгөчө мүнөздө, касиетте уюшулган текст болуп саналат. Анда сөздөрдүн маанилик сыйымдуулугу өзгөрүлүп, сөз көп пландуу, көп катмарлуу маанилик түзүлүшкө ээ болот. Албетте, сөздүн ал маанилик түзүлүшү көркөм тексттеги жалпы мазмундук, контексттик, тилдик жана тилдик эмес факторлорго көз каранды. Сөздөрдүн көркөмдүк кудурети лингвистикалык категорияда эмес, окуянын же кубулуштун, кырдаалдардын мүнөзүнө жараша ачылат, пайдаланылат. Маселен, жек көрүү менен сүйүү, жаман көрүү менен жакшы көрүү адам эмоциясынын, маанайынын эки башка (карама-каршы) жагдайын чагылдыраары белгилүү. Тилдеги сөздөрдүн бардыгы ар кандай функционалдык мүнөздө көркөм чыгармада колдонулат. Анткени көркөм чыгарма – жандуу турмуштун чагылдырылышы, ал эми турмуш баарын камтып турат жана мына ушул турмуштук арым чыгармаларда дал өзүндөй жандуу сүрөттөлүүгө тийиш. Мына ошондуктан, көркөм адабият адам баласы үчүн абдан ыйык жана маанилүү. Көркөм адабият көркөм сөз өнөрүнүн бир түрү катары көркөм стилдеги тексттер аркылуу туюндурулат. Контекст көркөм стилдеги текстте текстти уюштуруучу, интеграциялоочу тилдик эмес күчтүү фактордун катарына кирет. Колдонулган сөздөр контекстте гана конкреттүү мааниге ээ болуп, тиешелүү көркөм-эстетикалык функцияны аткарат. Көркөм стилдеги текст ушунусу менен конкреттүү, оригиналдуу, уникалдуу, кайталангыс мүнөзгө ээ болот. Анткени көркөм стилдеги текстте улуттук кыртыш, улуттук колорит, улуттук дүйнө тааным, үрп-адат, каада-салт тамырлары, улуттун өзүнө гана тиешелүү касиет-сапаттары, этно-этика жана этномаданият көркөм туюндурулат. Мыкты жазылган көркөм текстте негизги деталдар окурмандын оюн жандандырат. Аны керемет дүйнөгө жетелейт, аруулукка, сулуулукка суктандырат, кубандырат, күтпөгөн нерселерге жолуктурат, эргитет, сарсанаага салат, иренжитет, кайгыртат, адамдын адамдык касиет-сезимин ойготот. Негизги деталдар көркөм текстте тилдик эмес факторлорду тереңирээк андаганга мүмкүнчүлүк түзөт. Текстте ачык айтылбаган, бирок кыйытылып туюндурулган, тексттин артында турган бүтүндөй карама-каршылык дүйнөнү жана өзгөчөлөнгөн көп жактуу контекстти түшүнүүгө негизги көркөм деталдар жардам берет. Негизги деталдардын карым- катышынан текстте туюндурулган сөздүн

төркүнүн (концептуладуу маалыматты) туябыз. Демек, көркөм текстте негизги деталдардын байланышын аныктоо – көркөм тексттеги негизги мазмунду аныктоого барабар. Ошентип, көркөм тексттеги негизги деталдар тексттин мазмунун тушүндүргөн ачкыч болуп саналат.

Көркөм тексттин кызматы – окуяны, чындыкты эстетикалуу, эмоционалдуу, таасирдүү чагылдыруу. Бул тууралуу Я. Мукаржовский “Көркөм тексттин максаты – анын эстетикалык таасир берүүсүндө” » [6, с.78] деген. Кандай гана көркөм текст болбосун, аны үч негизде кароо керек: 1. Мааниси жагынан (эмне айтылды), 2. Стилдик жагынан (кантип айтылды), 3. Прагматикалык жагынан (окурмандын реакциясы). » [1, с. 5]

Поэзия, башкача айтканда, ыр түрүндөгү чыгармалар – таанып-билүүнүн, туюндуруунун жана коммуникациянын татаал формасы деп эсептелип, ырдын тили да өзгөчөлүгү жана татаалдыгы менен айырмаланат. Ырда тилдин чыгармачылыгынын өз алдынча жана абдан активдүү зонасы орун алат. Мындай чыгармачылык негизинен тилдик каражаттардын семантикалык жана функционалдык өзгөрүүлөрү менен байланыштуу. Поэтикалык тил кадимки тилдеги семантикалык мүнөздү кеңейтип, аны искусствого айландыруучу позитивдүү тилдик нарктуулуктарды жаратат. Образдык каражаттарды колдонууда прозалык тексттерге караганда ыр түрүндөгү тексттер кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ. Прозалык жана драмалык чыгармаларда баштапкы жана негизги материал сөз болгону менен, чыгарманын структурасын окуялар, көрүнүштөр, каармандар түзөт. Проза менен драмада ойдон чыгарылган реалдуулук чагылдырылат, ошондуктан окурмандардын эстетикалык кабыл алуусу сөздөрдүн өзүнө эмес, сөздөр менен белгиленген ойдон чыгарылган реалдуулуктун кыймылына багытталат. Ушул себептүү көркөм адабияттын бул эки түрүнө тиешелүү чыгармаларды кайра айтып берүүгө мүмкүнчүлүк бар, ал эми ырда негизги структуралык роль сөздөрдүн өзүнө, туюндуруунун кайталангыс жеке формасында сөз менен ассоциацияланган эффектилерге таандык. Ошондуктан ырды кайра айтып берүү мүмкүн эмес, аны түшүндүрүп чечмелеп берүү керек. Ыр – татаал түзүлүштөгү мазмун. Кадыресе тилдин структурасында семантикалык мааниге ээ болбогон элементтер ырда гана ага ээ болот. “Поэзия тилдин бардык деңгээлиндеги конститутивдик элементтерди айрымалоочу белгилерден тартып, бүтүндөй тексттин композициясын өз алдынча көрсөтүп бере алат. Тилдин ар түрдүү деңгээлиндеги белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн ортосундагы байланыш ыр тексттеринде өзгөчө мааниге ээ болуп, поэтикалык функциянын интровертивдик мүнөзү өзүнүн апогейине жетет. Ырда сөздүк материя тыбыштык формасы боюнча ирээтке салынат, башкача айтканда метрикалык композиция орун алат; ырдагы сөздөрдүн тандалып алынышы жана байланышы эстетикалык эрежелерге баш ийет. Жакшы ыр – мазмундуу, эмоционалдуу жана формалдуу элементтердин татаал структуралык биримдиги. Тексттин баардык түрү сыяктуу эле, ыр тексттери жана анын тилдик каражаттары да система түзгөндө гана поэтикалык туюндуруунун белгилүү бир каражаты. И. Ковтунова ырдын система катары түзүлүшүнүн төмөнкүдөй негизги белгилерин көрсөткөн: 1) семантикалык жана структуралык байланыштын өтө тыгыздыгы; 2) поэтикалык структуранын үзгүлтүксүздүгү; 3) информативдик жактан аякталгандыгы; 4) поэтикалык структуранын, маалыматтын, образдын көп маанилүүлүгү, аларда түз жана өтмө, терең көмүскө маанилердин орун алуусу; 5) информациялык жактан жогорку деңгээлдеги каныккандыгы, б.а., көлөмү анча чоң эмес текст аркылуу чоң өлчөмдөгү маалымат берүү мүмкүнчүлүгү; 6) структурасынын бардык деңгээлдериндеги жогорку даражадагы ирээттүүлүк. » [3, с. 5]

Көркөм стилдеги тексттердин тили башка функционалдык стилдеги тексттердин тилинен принципиалдуу айырмаланат » [4, с.12-23]. Анткени, көркөм тексттин тили катмарланат, өтө кылдат, терең иштелип чыгат, өзгөчө комбинацияда жана кызматта, обочолонгон түрдө колдонулат. » [5,101] Көркөм текстте сөздөрдүн контексттик, коннотациялык маанилери көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, көркөм маалыматты ар тараптуу элестүү, образдуу туюндурууга көмөкчү болушат. Сөздөрдүн коннотациялык маанилери адамдын акылына гана эмес, сезимине да таасир этип, чыгарманын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат. Көркөм чыгарманын тилин лингвостилистикалык талдоого алууда Б.Ш. Усубалиев: “Көркөм сөздүн бир айныбас мыйзамы бар. Ал –

кайманалуулук, көп маанилүүлүк, башкача айтканда, ал кебез менен гана “муздай” алат. Мына ушул касиет аркылуу, ал адамга өзгөчө таасир этет, ойлонууга мажбурлап, санаага чөгөрөт» » [8,78].

Коннотация – тилдик бирдиктердин кошумча мааниге ээ болушу, семантикалык, стилдик боёкчолордун, нюанстардык бирдиктердин негизги маанисине кабаттала берилиши. Стилдик коннотация (боёк) тилдик бирдиктердеги, жеке морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрүндөгү, сөз түркүмдөрүнүн разряддарындагы жана сөздөрдүн варианттуулугундагы негизги маани менен кошо жашаган кошумча маани. » [2,79] Д. Е. Розенталь, М.А. Теленкованын “Словарь лингвистических терминов” аттуу эмгегинде стилдик боёкко төмөнкүдөй аныктама берилет: “Окраска – дополнительные стилистические оттенки, которые накладываются на основное, предметно-логическое значение слова и выполняют эмоционально-экспрессивную или оценочную функцию, придавая высказыванию характер торжественности, фамильярности, грубоватости и т.п.” » [7,105] Ал эми Н.М.Шанскийдин редакциясы алдында чыккан эмгекте стилдик боёк төмөнкүдөй аныкталат. “Стилистическая окраска – родовое понятие, охватывающее разнообразные виды окрашенности языковых единиц – слов, фразеологизмов, словосочетаний, синтаксических конструкций, отдельных морфологических категорий и форм, а также речевых произведений от отдельных высказываний до значительных по объему законченных текстов” » [10, с.18].

Стилдик коннотация илимий адабияттарда “стилдик сапат”, “стилдик боёк”, “стилдик компонент”, “маркировка”, “түс” деп да аталат» [7,с.105]. 1965-жылдагы К.К. Юдахиндин сөздүктөрүнөн баштап кыргыз тилинде да сөздөрдүн стилдик боёктуулугун белгилөө башталат. Бул салт 1983-жылы чыккан Х.Карасаевдин “ Орфографиялык сөздүгүндө”, 1984-жылы чыккан “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө”, А.Жалиловдун 1988-жылы чыккан “Кыргыз тилинин жаңы сөздөрүнүн сөздүгүндө” улантылган.

Стилдик коннотация тар мааниде – тилдик каражаттардын өзүнүн лексикалык маанисинен сырткары бир нече кошумча маанини туюндурушу. Мисалы:

Байкабай учурунда жаңылыштык,

Бакытты эки жакка алып учтук.

Бул ыр сабындагы “учтук” түшүнүгүндө өзүнүн лексикалык маанисинен сырткары, “ажырашуу”, “көрүшпөө”, “сагынуу”, “күтүү” сыяктуу кошумча маанилер камтылган.

Стилдик коннотация кең мааниде – бүтүндөй текстке мүнөздүү белгилерди атап көрсөтөт. Мисалы:

Балбылдап көздөрүң карагат,

Басчу элең жүрөктү жаралап.

Бактылуу боло көр кош эми,

Балалык ак сүйүү аманат”.

Бул ырда салыштырууну гана туюндурбастан, лирикалык каармандын армандуу махабатын, түбөлүк сүйүүсүн, аргасыздык абалын, азап чегүүсүн, айрылуусун, өксүгүн, тагдырдын алдында мажүрөөлүгүн туюндуруп, ал нюанстар “аманат” деген туюнтманын стилдик коннотациясын түздү. Тактап айтканда, ырдын жалпы мазмунунан, фонунан караганда гана жогорудагыдай арман, азап чегүүнү байкай алабыз. Мындай көрүнүш Шайлообек Дүйшеевдин ырларында өтө көп кездешет. Себеби, автор подтексттик информацияны ар бир ырларына өтө чеберчилик менен терең катып, жашыра билет.

Коннотация аркылуу ыр текстинин эмоционалдуулугу даана сезилип, окурмандын сезимин кытыгылап, ырдагы жандуу жана элестүү гармонияны түзүп турат. Стилдик коннотация деген түшүнүктө бири-биринен обочолонгон, ошондой эле бирин-бири толуктап турган мамилелер, карама- каршы контрасттар бар. Сөздүн коннотациялык мааниси ар бир адамга жекече таандык болгон тилдик сезимталдыкты өрчүтөт жана көркөм табитти жаратат. Орустун улуу жазуучусу А.П. Чеховдун “Сильные ощущения” деген аңгемесинде стилдик коннотация тууралуу төмөнкүдөй пикири бар: “Пряатель говорил не новое, давно всем известное и все же, яд был не в том, что он говорил. А в анафемской форме... Слушая его, тогда я убедился, что одно и тоже слово имеет тысячу значений и оттенков, смотря потому как

оно произносится, по форме, какая придаётся фразе” » [9,108-112]. Демек, стилдик коннотациялар аркылуу айтылган информациядагы концептуалдуу маанини туюп-билүүгө болот. Көркөм текстте стилдик коннотация өтө жыш колдонулат, ар бир стилдик коннотация өзүнчө маанилүү, башкача айтканда ар бир тыбыш, сөз, сүйлөмдүк конструкция, ар бир тилдик бирдиктер маанилүү жүк көтөрүп турат. Ошондуктан, стилдик коннотация аркылуу көркөм тексттин негизги маңызы, таасир этүү мүмкүнчүлүгү өсөт, көркөмдүк дарамети артат. Автордун негизги ою, идеясы, подтексттик информациясы, эмоциясы, көркөм тексттин негизги маңызы чыгармачылык жана чеберчилик менен берилет.

Колдонулган адабияттар:

1. Алымбаева З.А. Лингвостилистиканын өзгөчөлүктөрү жана урунттуу маселелери. Б., 2011.
2. Ашырбаев Т. Фонетикалык жана лексикалык бирдиктердин стилистикалык табияты. Б., 2000.
3. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. М.: Наука, 1986.
4. Левин Ю.И. Семантический анализ стихотворения. // Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. – Шадринск, 1971.
5. Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. 2014.
6. Мукаржовский Я. // Исследование по эстетике и теории искусства. 1994.
7. Теленкова М.А. Розенталь Д.Е. Словарь лингвистических терминов. 1979.
8. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек: Б.ж., 1994.
9. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. - М., 1976. - Т. 5. С. 108-112.
10. Шанский Н. М. Лингвистический анализ художественного текста. Л., 1990.

